

KULTUURIMÄLESTISTE
RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

Objekt: Viljandi Jaani kirik

MUINSUSKAITSEINSPEKTSIOONI
ARHIIV
Nr. A-837

Sifr. nr.: Töö nr. II-78079

Tellija: Viljandi Rajooni RSN TK Kultuuriosakond

Teostaja:

Ajalooline õiend

K ö i d e I

Direktor } H. Uuetalu

Osakonna peaarhitekt } K. Aluve

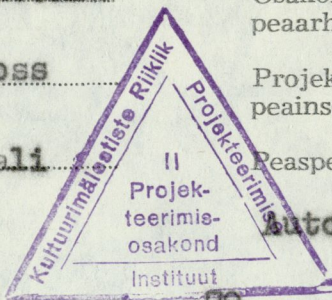
Peainsener } H. Toss

Projekti peainsener } J. Hiemets

Osakonna juhataja } J. Vali

Peaspetsialist } V. Kaam

Autor } K. Alttoa

Tallinn 19...79

2

VILJANDI ENDISE FRANTSISKLASTE KLOOSTRI

(HILISEM JAANI KIRIK)

AJALOOLINE ÕIEND

Kõide I. T e k s t.

Koostanud
n.tead.töötaja
Kaur ALTOA

Tallinn, 1979

S i s u k o r d

SISSEJUHATUS

FRANTSISKLASTE ORDU TEKE JA LEVIK.

- Frantsisklaste ordu kujunemine
- Ordu struktuur.
- Liikumise levik.
- Frantsisklased Liivimaal.
- Observantistlik liikumine ja Viljandi kloostri asutamine.

VILJANDI KLOOSTRI AJALUGU.

- Kloostri tegelik rajamine.
- Antoniuuse kabeli probleem.
- Kloostri tegevusalad.
- Testamendid.
- Kloostri häving ja edasine ajalugu.

EHITUSEESKIRJAD JA FRANTSISKLASTE ARHITEKTUURI PÕHIJONED

- 1260. aastate ehituseeskirjad.
- Frantsisklaste arhitektuuri printsiibid.
- Riia frantsisklaste klooster.

VILJANDI KLOOSTRI ARHITEKTUUR

- Kloostri asend
- Kavatid.
- Pikihoone.
- Kloostrikirik kaitseehitisena.

- Võidukaar ja lettner.
- Koor.
- Käärkamber.
- Lääneton.
- Klausuur.
- Dateeringu probleemid.

BIBLIOGRAAFIA.

SISSEJUHATUS

Keskaegsest Viljandist on tänapäevaks säilinud ainult vähesed fragmendid: linnusevaremete kõrval saame nimetada väikest linnamüüri lõiku; lisaks sellele on rekonstrueeritud kujul säilinud endine frantsisklaste kloostrikirik. Viimati mainitu on ühtlasi ka nimetatud ordu ainuke säilinud ehitis Eestis. Klooster hävis Liivi sõjas; hiljem on ta rekonstrueeritud linnakirikuks, millisena funktsioneeris ta kuni II Maailmasõjani. Nõukogude ajal on kasutatud seda laona - kuuludes pikka aega Viljandi kaubastule, pärast viimase likvideerimist läks see EPKVL'i valdusse. Hoone on vabariikliku tähtsusega arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all (kaitsenimestikus Jaani kirikuna nr. 549 all).

Käesoleva õiendi esimeses osas on püütud koondada ajalooline andmestik Viljandi kloostri kohta, lisades ühtlasi fooni frantsisklaste liikumisest. Töö teine pool vaatleb nimetatud rajatise arhitektuuri. Nii nagu enamik Lõuna-Eesti keskaegseid sakraalehitisi, on Viljandi kloostrikirik korduvalt rekonstrueeritud ning üle krohvituna pakub ta praegusel kujul vähe pidepunkte kiriku ehitusliku kujunemise selgitamiseks. Nagu on näidanud ka kogemused, on üksnes visuaalsetel vaatlustel baseeruvad üldistused selliste objektide puhul osutunud ennatlikuks. Kuna käesoleval juhul on loota, et objektil võimaldub korraldada väliuurimisi, siis praeguses töös ei taotletagi objekti ehituslooliste probleemide (algse kuju määramine, dateeringud, analoogiad) lahendamist. Küll on aga püütud välja tuua peamised küsimused, mis

vajaksid lahendamist järgnevate väliuurimiste raames. Seega on õiend eelkõige lähtealuseks edasistele uuringutele. Loodetavasti pärast välitöid on lõpparuande raames võimalik tagasi pöörduda kloostri ehitusliku geneesi juurde - nüüd juba konkreetse materjali baasil.

Kirjandus kõnesoleva teema kohta on suhteliselt napp. Frantsisklaste tegevusele Liivimaal on pühendatud ainult üks monograafia, ilmunud 1912.a. L.Lemmensi sulest.¹⁾

Viljandi kloostri arhitektuuri on möödaminnes puudutatud mõningates meie arhitektuuri üldkäsitlustes, ent monograafilised käsitlused seni puuduvad. Samuti on kesine kättesaadav kirjandus frantsisklaste arhitektuuri kohta teistes Euroopa maades (eelkõige Saksa aladel). Töö koostamisel kasutati nimetaks eelkõige F.Scheereri uurimust Tüüringi, H.Konowi uurimust Ülem-Reini ja R.K.Donini monograafiat Austria kerjasmungaordude arhitektuuri kohta - lisaks lokaalsete ehitismälestiste käsitlustele sisaldavad need andmestikku ka vastava ordu arhitektuuri üldprintsipiidest.²⁾ Kahjuks ei ole allakirjutanul võimalik olnud tutvuda R.Krautheimeri tööga "Die Kirchen der Bettelorden in Deutschland" (Köln 1925).

1) L.Lemmens, Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preussen. Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz von Heiligen Kreutze VI. Düsseldorf /1912/.

2) F.Scheerer, Kirchen und Klöster der Franziskaner und Dominikaner in Thüringen, Jena 1910; H.Konow, Die Baukunst der Bettelorden am Oberrhein. Berlin 1954; R.K.Donin, Die Bettelordenskirchen in Osterreich. Zur Entwicklungsgeschichte der österreichischer Gotik. Baden bei Wien 1935.

Sissejuhatavalt peame peatuma veel küsimusel, mitu kloostrit oli üldse keskaegses Viljandis. Erialakirjandust lehitsedes võib tekkida mulje, et Viljandis on olnud isegi kolm kloostrit. Me ei apelleeri praegu varasematele, näiteks möödunud sajandi balti-sakslaste editsioonidele, ³⁾ jutt on nõukogude perioodil ilmunud kirjandusest, mis peaks kajastama meie teaduse viimast sõna. Nii figureerib Eesti arhitektuuri ajaloo registris kõrvuti frantsisklaste klooster ja Katariina klooster; viidatud leheküljel leidub lause: "Peale linna-kiriku oli Viljandis veel Katariina klooster". ⁴⁾ 1975.a. ilmunud Viljandi turismijuhist aga loeme: "Väljaspool linna-müüri asus Antoniuuse klooster kalmistuga, kuhu maeti ümbruskonna eestlasi, ning haiglaga, kus searasvast ja maarohtudest valmistatud arstimatega raviti mitmesuguseid haigusi. Klooster koos haiglaga paiknes praeguse Kaalu tänaval asuva sauna piirkonnas." ⁵⁾

Niisiis on kõne all Püha Franciscuse frantsisklaste, Antoniuuse ja Katariina kloostrid. Alustame viimasest.

-
- 3) Näit. F. Amelung, Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625. - Jahrbuch der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1890 bis 1895. Fellin 1898 lk. 17 ja 155 kõneleb Miikaelile pühendatud bernardiinide /-tsistertslaste/ kloostrist. See ekslik informatsioon tugineb tõenäoselt Fabriciusel (vt. lk. 23). See seab jalule Westren-Doll, Burg und Stadt Fellin zu polnischer Zeit. - OES Aastaraamat 1928. Tartu 1929, lk. 75
- 4) Eesti Arhitektuuri ajalugu. Tallinn 1965 /edaspidi: E A A/, lk. 542, 48.
- 5) R. Joost, Viljandi. Tallinn 1975, lk. 13.

Nii ürikuliselt kui ka arheoloogiliste kaevamiste põhjal⁶⁾ on Viljandis teada Katariina kabel, kuhu maeti Liivi ordu liikmeid. Tõenäoselt on keskaegset Viljandi linna käsitlev autor H.Arman omistanud kabeli kaitsepühaku nime ekslikult frantsisklaste kloostrile; üksikobjekte käsitlevas peatükis aga (autor V.Vaga) on käsitletud /anonüümse kaitsepühakuga/ frantsisklaste kloostrit. Registri koostaja on aga põhitextidest lähtudes paigutanud kõrvuti frantsisklaste kloostri, Katariina kloostri ja Katariina kabeli.

Teiseks Antoniuse kloostrist. Viljandis on olnud Antoniuse kabel, mille juures on tõenäoselt olnud ka spitaal. Võimalik, et see on kuulunud Antoniuse vennaskonnale - analoogseid näiteid on Vana-Liivimaal mitmeid (vt. lk.18). Ent sellist spitaali ja kabelit ei saa mingil juhul kloostriks tituleerida,⁷⁾ muide antoniitide vennaskond ei ole mungaordu.

Seega, Viljandis on eksisteerinud üks klooster - frantsisklaste oma; nii Katariinale kui ka Antoniusele pühendatud sakraalrajatised on olnud ainult kabelite seisuses.

6) Vt. K.Löwis of Menar, Freilegung der Überbleibsel der St. Katharinankapelle . Jb d F l G 1907-1908. Fellin 1909, Beilage.

7) Ka Amelung, lk. 19 tituleerib seda kloostriks.

FRANTSISKLASTE ORDU TEKE JA LEVIK

Vana-Liivimaa keskaegse kultuuri, sealhulgas ka arhitektuuripildi kujunemisel on oluline roll olnud mungaordudel. Esmajoones tuleb siin mainida tsistertsilasi, nende kõrval aga ka kerjasmunki - dominiiklasi ja frantsisklasi. Kui esimesena mainitud on meie erialakirjanduses leidnud suhteliselt rohkem käsitlemist, siis frantsisklased on pälvinud üpris vähest tähelepanu. Seetõttu enne kui asuda õiendi põhiteema juurde, peatume mõne sõnaga selle ordu ajalool.¹⁾

Frantsisklaste liikumine saab alguse 13.sajandi esimese kümnendi lõpul²⁾ Itaalias Assisi linnas³⁾, kus rikkast kaupmehepererekonnast pärit Franciscus (1181/2-1226) seab ideaaliks apostlite elu ja tegevuse järgimise. Peatselt leiab ta ka mõttekaaslasi. Et mitte sattuda konflikti ofitsiaalse kirikuga - suur roll tema tegevuses on jutlustel - formuleerib 1209. või 1210.aastal oma esimesed reeglid, mis kinnitatakse paavst Innocentius III poolt 1210.aastal. Franciscus ei taotle mingil juhul uue võimaliku ordu rajamist: tema ideaalil pole midagi ühist kloostritega, pigem saame kõnelda rändjutlustajatest koosnevast vennaskonnast. Põhinõudeks on evangeeliumite õpetuse täht-täheline täitmine, sellest tuleneb ka vaesusideaal ja täielik vara omamise keeld.

1) Lisaks käesoleva töö sissejuhatuses viiteis 1-2 nimetatud teostele on ülevaate koostamisel kasutatud W.Braunfels Abendländische Klosterbaukunst.Köln 1976; M.Heimbucher Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche. Bd.1. Paderborn 1933; Meyers Grosses Konversations-Lexikon.VI Aufl. Bd.7. Leipzig-Wien 1904, märksonad "Franziskaner" ja Franz von Assisi.

2) Mõned autorid annavad Franciscuse tegevusaja alguseks 1207, teised 1209.

- 3) Assisist kujuneb hiljem frantsisklaste-konventuaalide keskus, sealse kloostri ülemine kirik peaks kunstihuvilistele tuttav olema Giotto freskode tottu.

Ühtlasi on Franciscus igasuguse hierarhilise organisatsiooni vastu, ta nimetab oma kaaslasi "fratres minores" (väikesed vennad), rõhutamaks erinevust kõrgema kleeeruse kihtidest. Nimetasime jutluse tähtsust Franciscuse jüngrite tegevuses, ent see pole traditsiooniline kirikuseinte vahel loetav jumalasona, pigem on see rahvalik religioosne vestlus tänavail, platsidel jm. Sel perioodil ei saa kõnelda ka frantsisklaste püsivatest asundustest, ei peeta isegi õigeks, et vennaskonna liige elaks kaua ühes kohas, kuna sellega võib kaasneda kiusatus omada vara.

13. sajandi kahel esimesel aastakümnel saame kõnelda orduelsest perioodist. Üleminek vennaskonnast orduks toimub sajandi kahekümnendail aastail, põhiinitsiaatoriks loetakse siin paavst Honorius III. 1221.aastal töötatakse välja ordu II reeglistik või põhikord. On oluline, et kerjamist lubatakse tollal ainult hädaabinõuna; on aga keelatud kerjamine hoonete vmt. saamise eesmärgil. Sel perioodil puuduvad frantsisklastel privaatsed hooned ja asustuskohad - vastavalt põhikorraale võivad nad maju elamiseks küll kasutada, ent mitte omada. Nimetatud detail on arhitektuuri ajaloo suhtes oluline - juba printsipiaalselt pole võimalik tollal kõnelda frantsisklaste arhitektuurist.

Kaks aastat hiljem, 1223. aastal, kinnitati juba III ordu põhikord. Nüüd kujuneb organisatsiooni põhiliseks sissetulekuallikaks annetuste kogumine (erinevalt näit. tsistertslastest, kellel oluline roll oli töötamisel) (kerjamine oli uue põhikorra järgi lubatud ning nüüdsest kannavad frantsisklased täie õigusega kerjasmunkade nime. Kolmas põhikord tähistab üleminekut rännuaastatelt paiksetele asustuskeskustele. Alates umbes 1250-ndaist aastaist algab ka frantsisklaste ehitustegevus: hakatakse püstitama ordukirikuid ja kloostreid. 4)

Juba kaasajal kutsutakse frantsisklasi mitmeti.

Franciscus ise kutsus oma mõttekaaslasi "väikesteks vendadeks", siit ka hilisem ordu ametlik nimi - Ordo fratrum minorum - Väikeste vendade ordu, millest ka levinud nimi minoriidid. Et orduliikmed kandsid halli mungakuube, siis tituleeriti neid ka hallideks munkadeks või vendadeks, ning kuna algselt käisid Franciscuse jüngrid jalanõudeta, siis on käibel olnud ka nimi paljasjalgsed (Barfüßer) - ehkki ainult I põhikorras oli fikseeritud jalavarjude kandmise keeld, kuna 1221. aastal see annulleeriti.

4) ¹Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Hrsg. v. O. Schmitt. Bd. II. Stuttgart 1943 (edaspidi: RDK), lk. 396. Schreerer, lk. 5 andmeil algab kirikuehitus juba 1230-ndail aastail.

Ordu struktuur

Möödamannes ka frantsisklaste organisatsiooni struktuurist. Me kõneleme küll frantsisklastest, kuid erinevalt näiteks tsistertslastest ei moodusta nad homogeenet gruppi - selle mõiste alla mahub tegelikult kolm ordu või haru. Põhimise grupi moodustab frantsisklaste I ordu - minoridid (Ordo fratrum minorum - väikeste vendade ordu). Liikumise naisharu - klarissid (tuletatud nende kaitsepühaku Püha Clara nimest) kujutab endast frantsisklaste II ordu. Nende kõrval on veel kolmaski haru - tertsiaarid (Tertius ordo de poenitentia).⁵⁾ Tertsiaaride liikmeskond kuulub ilmlike (mitte munkade-nunnade) hulka ning nende seas on omakorda ilmlik suund, kus elatakse "avalikus" maailmas ning kloosterlike vennaskondi moodustavad reguleeritud tertsiaarid. Samuti on tertsiaaride liikumises naisharu.

Alljärgnevalt kõneldes frantsisklastest on silmas peetud I ordu e. minorite.

Ordu hierarhilises struktuuris kõrgeim võim kuulus kindralile või peaministrile (generalminister), kes valiti kuueks aastaks peakapiitli (generalkapitel) poolt. Ordu jagunes suuremateks provintsideks (eesotsas provintsiaal), need omakorda väiksemaiks ringkondadeks - kustoodiateks kustosega eesotsas. Viimastele allusid juba üksikud

5) Muide, tertsiaaride organisatsiooni kujunemisel on küllaltki oluline osa Tüüringi Elisabetil, kes tallinlastele on tuttav B. Notke Pühavaimu altari tiibadelt.

kloostrid (süsteemi mõttes lisame, et kloostriülemat nimet. guardian'iks). Tsistertslastele omane hierarhiline ema- ja tütarkloostrite ahelsüsteem frantsisklastel puudub.

Liikumise levik

Esiialgu piirdub Franciscuse jüngrite tegevus kitsalt Kesk-Itaaliaga: Umbria ja sellega külgnevate aladega. Pööre tuleb 1219. aastal, mil otsustatakse tegevussfääri laiendada, pidades silmas kogu Itaaliat, selle kõrval ka Hispaaniat, Prantsusmaad, Saksamaad ja Ungarit. Samal aastal toimubki frantsisklaste esimene misjonireis Saksamaale, ent erilist kolapinda leidmata pöörduakse samal aastal Itaaliasse tagasi. Teine, märksa edukam missioon võeti ette 1221. aastal: lähtudes Trientist liiguti üle Innsbrucki Augsburgi, viimane kujuneb Saksamaa edaspidise "koloniseerimise" keskuseks. Baltikumi suhtes on oluline aasta 1223, mil jõutakse ka Põhja-Saksa aladele - kõigepealt Hildesheimi. Sama kümnendi lõpuks on tegevus germaani aladel niivõrd laienenud, et senise Saksa orduprovintsi asemel rajatakse 1230. aastal kaks provintsi - Reini ja Saksi. Viimane on keskajal olnud üldse üks suuremaid orduprovintse, kellele allus ca 120 kloostrit.

Mis puutub frantsisklaste arvukusse, siis 1316. aastal on Itaalias 567 munga- ja 198 nunnakloostrit; Prantsusmaal on need arvud vastavalt 247 ja 47 ning Saksamaal 203 ja 47. Arvestatakse, et aastal 1300 oli frantsisklaste-minoriitide koguarv 30-40 tuh.

Frantsisklased Liivimaal

Vana-Liivimaa kristianiseerimise algetapil osalevad ka mungaordud. Neist esimesed on tsistertsilased, kes tegutsesid siin juba piiskop Alberti (suri 1229) ajal - meenutagem Dünamünde (Daugavgriva) kloostrit rajamist 13. sajandi esimesel kümnendil. Alberti järeltulija piiskop Nikolause (1231-1253) ajal - tõenäoselt on siin oma roll Modena Wilhelmi tegevusel - jõuavad Liivimaale ka kerjused, nii dominiiklased⁶⁾ kui ka frantsisklased. Viimaste täpne tuleku aeg pole teada, ürikuliselt figureerivad nad esimest korda 1238. aastal. Tegemist on tõenäoselt Lüübekist tulnud munkadega.⁷⁾ Peatselt on järgnenud ka kloostrit rajamine Riias: 1253. a. on mainitud sealne kloostritõde (guardian), mis annab tunnistust juba tollasest kloostrit eksistentsist. Viimane, analoogselt Lüübeki ja Visby frantsisklaste kloostritega, oli pühendatud Katariinale.

Riia klooster jääb pikaks perioodiks - 15. sajandi 60. aastateni - Vana-Liivimaa ainsaks omataoliseks, alludes Lüübeki klostertõdele. Kloostri põhitegevus on seotud "hinge- hooldusega" sakslastest asunike seas, samuti osaleti misjonitõdes vastallutatud aladel.⁸⁾ Peamiseks tegevussuunaks kujunevad Leedu alad, Eesti jääb pikemaks ajaks frantsisklaste tegevussfäärist kõrvale.

6) Tõsi, veidi varem (1229) teevad dominiiklased katse Tallinnas kloostrit rajada, ent see jääb esialgu lühikeseks episoodiks.

7) Lemmens, lk. 12

8) op. cit., lk. 13

Lisaks tuleks ka mainida Riia Katariina kloostri juures asunud kooli, mille peamine ülesanne oli noorte orduvendade ettevalmistamine. 9)

Frantsisklaste nn. Riia-perioodi kõrgaeg kestab umbes 14. sajandi keskpaigani. Tõenäoselt pidurdab nende tegevust tollal levinud katk - on esitatud arvamus, et "musta surmaga" kaotab Riia klooster umbes poole vennaaskonnast. 10) Järgneva allakäigu põhjustena nähakse analoogseid hädasid, millega ordu puutub kokku samal ajal teistes maades - ordureeglite lõtvumine, eelkõige eemaldumine vaesusideaalist. Kokkuvõtvalt võib nentida, et alates 14. sajandi keskpaigast kuni 15. sajandi kuuekümnendate aastateni on frantsisklaste ordu roll Vana-Liivimaa elus suhteliselt tähtsusetu.

9) op. cit., lk.15

10) op. cit., lk.16

Observantistlik liikumine ja Viljandi kloostri asutamine

Juba 13. sajandil tekib frantsisklaste-minoriitide hulgas kaks suunda: rangem ja leebem, kusjuures põhiprobleemiks on suhtumine vaesusideaalisse. Küsimus pole ordu üksikliikme varanduslikus seisundis, vaid organisatsiooni, eelkõige kloostri omas. Peatumata selle konfliktile kõigil detailidel, nimetagem ainult mõningaid momente. Suundade erinevus ilmneb eriti Johannes de Vallibuse poolt 1334. a. rajatud Bruliano kloostri (Itaalias Umbrias) tegevuses, kus põhiideaaliks on järgida täht-tähelt Franciscuse elu ja reegleid. Reformatsiooniliikumises on oluline ka aasta 1415, mil Konstanza kirikukogul saavad Prantsusmaa uuendajad õiguse endi organisatsioonilise hierarhia moodustamiseks. Laiema kõlapinna saavutab reformiliikumine 15. sajandi 30. aastail, mil Johannes Capistranus (ka Capistrano) töötab välja uued statuudid. Tema jutlusretk 1451. aastal Austriasse, Lõuna-Saksamaale, Böömimaale ja Poola, levitab reformiideid ka Kesk- ja Põhja-Euroopas. Nii toimub frantsisklaste I ordu (minoriitide) hulgas lõhenemine, jagunedes rangeteks observantideks ja liberaalsemateks konventuaalideks. Jagunemise legaliseerib lõplikult paavst Leo X bulla 1517. aastal.

Vana-Liivimaal saab reformatsiooniliikumine alguse peapiiskop Silvester Stodewechseri (1448-79) ajal. Ühe konkreetse sammuna taotleb Liivi ordumeister Johann von Mengede paavstilt luba uute kloostrite rajamiseks Liivimaal ning 1466. aastal annabki Paavst Paul II loa kolme uue kloostri rajamiseks. Vastav bulla pole säilinud (või on kadu-

nud); Vatikani arhiivi kataloogis on selle kohta kirjeldus: "Livoniam. Beate Mariae Teuthonicorum per Livoniam. Licentia aedificandi tres domos pro usu et habitatione dictorum fratrum. Ad perpetuam".¹¹⁾ Seega antakse frantsisklastele luba rajada Maarjamaal kolm maja (=kloostrit). Nimetatud loa alusel rajatigi Viljandi, Tartu¹²⁾ ja Lemsalu (Limbaži)¹³⁾ kloostrid

Nimetatud kloostrid ei jää onataoliste hulgas viimasteks. Ajavahemikul 1484–1500 on rajatud veel kloostrid Koknesesse¹⁴⁾ ja Aizputesse ning 1503. aastal figureerib ürikuliselt ka Rakvere klooster.¹⁵⁾

1466. a. otsusega rajatud kolm kloostrit koos varem eksisteeriva Riia kloostriiga moodustasid Liivi kustoodia - Custodia Livonise. Seoses kahe uue kloostri rajamisega Preisi- maal sai kustoodia peatselt uue nime - Custodia Livoniae et Prussiae.

-
- 11) Tsit. Lemmens, ürik nr. 108, lk. 90 järgi.
- 12) Tartu kloostri kohta vt. R. Otto, Ueber die Dorpater Klöster und ihre Kirchen. Verh. d. GEG XXII, 2. Dorpat 1910.
- 13) Vt. ka H. v. Bruiningk, Die Franziskanerklöster zu Lemsal und Kokenhusen. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1905. Riga 1906 lk. 18 jj. Autoril pole kasutada olnud kloostri rajamisega seotud allikmaterjali ning ta piirdub 16. sajandi probleemidega. Tsiteeritud Lemmensi teos täiendab seetõttu oluliselt nimetatud artiklit.
- 14) Vt. eelmine viide
- 15) Rakvere kloostri kohta F. Pabst, Das Franziskanerkloster zu Wesenberg. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, vt. ka T. Veispak, Rakvere linna teke ja areng. kuni kreisireformini (elanikkond ja asustus). Diplomitoö. Tartu 1979.

16. sajandi alguskümnendel oli Liivi- ja Preisi-
maal kokku 13 minoriitide kloostrit, neist Vana-Liivimaal
seitse.

Lisaks minoriitidele-observantidele asutati kustoodias
ka mõned frantsisklaste III ordu - tertsiaaride - kloostrid.
Meeskloostreid oli üks - Riias, naistertsiaaride kloostrid
aga Riias, Tartus ¹⁶⁾ ja Königsbergis.

16) Vt. O.Freymuth, Das Jungfrauen Kloster zu St.Claren
in Dorpat. Beiträge zur Kunde Estlands XVII,1.
Reval 1931.

VILJANDI KLOOSTRI AJALUGU

Kloostri tegelik rajamine

Eelmises peatükis nimetasime, et Viljandi frantsisklaste kloostri asutamine otsustati 1466.aastal. Ent millal klooster tegelikult tekkis - aasta 1466 on üksnes daatum post quem, pole täpselt teada. Igatahes pidi see toimuma vahetult järgnevatel aastatel, sest 1472.aastal on Celle's toimunud provintsiaalkapiitlil nimetatud Viljandi kloostri ülemat, kloostriülema abi, noviitside- ja noorte õpetajat ning priorit (majandusülemat) (Guardianus Velinensis, viceguardianus, magister iuvenum et novicorum ut prius).¹⁾ Seega on kloostri tegelik rajamine langenud vahemikku 1466-1472.²⁾

Antoniuse kabeli probleem

Viljandi kloostri tegevuse kohta on andmed minimaalsed. Senises kirjanduses on nimetatud ühte tahku - haigeravitsemist; tihti on seostatud kloostriiga ka Antoniuse kabelit ja spitaali.

1) Lemmens, nr.109 lk.91

2) Jääb arusaamatuks, miks Eesti ajalugu II. Tartu 1937, lk. 358 toob Tartu observantide kloostri tekkeajana 1466 ja Viljandis 1472, ehkki situatsioon on molemal juhul üks: molemate asutamise luba on ülalmainitud 1466.a. ürikus ning esimene kord figureerivad need tegelikult taas jälle ühes dokumendis 1472.a.

Sissejuhatuses nimetatud Antoniuse kabeli kohta teame 1599.aastast, et see on paiknenud eeslinnas surnuaial, kuhu tollal (1599) maeti eestlasi.³⁾ Viljandi külje all on olnud ka Seatiik - stagnum porcinum, szwendich XXX, mida kõige kauem meenutas Seasaare kõrtsi nimi. Senine kirjandus on kabelit ja tiiki alati ühendanud ning kuna Antonius (eesti rahvausundis Tõnn) on seotud seakasvatusega,⁴⁾ siis tekib kiusatus siduda kabelit antoniitidega. Liitati kui juba 1464.aastal figureerib ürikuliselt "spittalermeister van Vellin"⁵⁾. Ent siin lisandub üks "aga" - allakirjutanu pole vähemalt kuskilt ürikulisest materjalist leidnud tõestust, et kabel ja tiik on paiknenud lähestikku.⁶⁾ Nii pole ka kindel, kas spitaal ja Antoniuse kabel on Viljandis üldse ühendatavad - paralleeliks meenutamise situatsioonini Tartus, kus eeslinnas surnuaial paiknes Antoniuse kabel; spitaal (millele lisandus Jüri kabel) paiknes aga hoopis mujal.⁷⁾ Ent olgu kuidas on lood Viljandi spitaali ja Antoniuse kabeli vahekorraga, frantsisklaste kloostri nende sidumine on küll vägivaldne. Selle pühaku nime kandvaid kabeleid on Baltikumis olnud mitmeid - lisaks mainituile näiteks ka Tallinnas,⁸⁾ ent

3) Polska XVI wieku pod wzgłędem geograficzno-statystycznym. Tom XIII. Inflanty. Część I. Wyd. J. Jakubowski i J. Kordzikowski. Warszawa 1915, lk. 174.

4) 1095.aastal rajatud antoniitide vennaskond tegeles vaeste- ja haigehooldusega, mille eest neil oli privileeg elukoha ümbruses takistamatult sigu pidada. Vt. K. Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst. Bd. II. Freyburg 1928, lk. 66-67.

5) S. Talvik, Die Lepre im Kreise Oesel. Tartu 1920 (kaanel 1921) lk. 25.

6) Nii on 1599.a. ühel juhul nimetatud tiigi juures olevat veskit, teisel lähedust Poltsamaa maanteele, kolmandal korral selgub, et tegemist on ühtlasi linnusetiigiga, ent

ühelgi korral ei nimetata kabelit.

ükski uurija ei sõandanud neid allutada mõnele kloostri-
 Mis puutub üldse frantsisklaste ja haigeravitsemise
 vahekorda, siis vähemalt kättesaadava kirjanduse põhjal
 võib öelda, et minoriidid sellega ei tegele. Tõsi, meditsiin
 ja frantsisklased on omavahel seotud, kuid sellega tegeleb
 ordu naisharu. Nii on Riia naistertsiaaride kohta selle-
 sisulisi teateid,¹⁰⁾ samuti läheb selle ordu kätte Tartu
 Pühavaimu hospital.¹¹⁾ Nii on siin tõenäoselt samasugune
 jaotus nagu Tallinna dominiiklaste juures - ka need ei
 tegele haigetega, küll aga sama ordu III reegli liikmed -
 begiinid.¹²⁾

Kloostri tegevusalad

Seega ravimise-pöetamise peame Viljandi frantsisklaste
 tegevussfäärist kõrvale jätma. Mõningaid andmeid kloostri
 tegevuse kohta sisaldavad 15. saj. lõpu/16. saj. alguse testa-
 mendid. Nii pärandab Herman Menne umbes 1500. aastal

Vt. lk. 18

-
- 7) Vt. näit. O. Freymuth, Tartu välisilme kujunemine. -
 Koguteos "Tartu. Tartu 1927, lk. 7
- 8) H. Gustavson, Meditsiinist vanas Tallinnas.
 Tallinn 1969, lk. 113.

9) Braunfels, lk. 180.

10) J. Girgensohn, Der Convent der Beguinen in Riga. -
 Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und
 Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem
 Jahre 1889. Riga 1890, lk. 14 jj.
 Lemmens, lk. 36.

11) Freymuth, Jungfrauen Kloster, lk.

12) Gustavson, lk. 66-67.

'den den broderen tho Velyn eyn groët bock, geheten de by-
bbele, dar scholen se X mc tho hebben ' 13) (Viljandi
vendadele suure raamatu, nimetatud piiblik; selle
/kloostri/koolile 10 marka). Järeldus sellest saab olla
ainult üks - Viljandi kloostri juures on tegutsenud ka
kool. Ilmselt ei olnud see küll nn. avalik, vaid kloostri-
kool, kus valmistati noviitse mungaks ette. Igatahes ei
saa eitada keskajal selliste koolide väärtust ning
Vana-Liivimaa frantsisklastest kõneldes ei tohi unustada,
et neil on oma koht ka siinses hariduselus. Eespool nime-
tasime juba Riia kloostrikooli, Tartusse asunud nais-
tertsiaarid näikse samuti tegelevat kooliga, kusjuures
see oli eelkõige kolmanda seisuse esindajate jaoks,
vastandina koolile Tartu naistsistertslaste juures, millel
oli aadellik iseloom.¹⁴⁾ Seega võime Riia ja Tartu kõrval
seada ka Viljandi kloostrikooli - võimalik, et sellega
algabki Viljandi kooliajalugu.¹⁵⁾

Teiseks on huvitav kiri ühele ordukandidaadile
1497. aastast. Talle teatatakse, et ta võetakse kloostrisse
vastu, kas siis mittesaksa /eesti/ keeles jutlustajana
või ilmikvennana.¹⁶⁾

13) Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch (edaspidi
LUB) II, I Nr. 897.

14) Freymuth, Jungfrauen Kloster, lk. #18.

15) Kirjanduses on väidetud, et keskajal oli Viljandis
turuplatsil ladina kool (Joost, 12). 1599. aastast on
teesti teada, et seal kool eksisteerib (Inflanty, lk. 182)
ent allikast ei selgu, millal kool on tekkinud - kas
ulatub selle traditsioon orduaega või mitte. Ent selle
ladina kooliks tituleerimine on igal juhul küsitav.
Ladina kool (studium particulae) kuulub keskaegses
haridussüsteemis juba korgkoolide hulka; Vana-Liivimaal
tehakse 16. sajandil küll katse selline kool avada,
kuid kavatsustest kaugemale ei jõuta. Vt. Eesti ajalugu II
lk. 385-387

16) LUB II/1, nr. 617.

Seega on frantsisklaste huvideringi kuulunud siinse vöörelemendi kõrval ka eestlastest elanikkond. Seni on kirjanduses toonitatud dominiiklaste ordu, kus munkadelt nõuti kohaliku keele oskust ning kus on jutlustatud ka eesti keeles.¹⁷⁾ Usutav on eeldada, et ka Viljandis peeti eestikeelseid jutlusi, eriti kui silmas pidada, et 1516. aastast on ka Riist teada, et sealsed frantsisklased jutlustavad mittesaksa keeles.¹⁸⁾

Testamendid

15-16. sajandil kohtame Viljandi kloostrit korduvalt Tallinna kodanike ja elanike testamentides. Reeglina need kloostri ajaloole küll midagi olulist ei lisa - on mainitud ainult rahasumma, vahel ka muud (näit. tünn kalu), mis kloostrile pärandatakse. Külla aga näitavad testamendid Viljandi kloostri suhteliselt suur populaarsust - väljaspool Tallinnat asuvatest pühapaikadest on Viljandi Rakvere ja Tartu frantsisklaste kloostrite kõrval üks enammainitavaid. Praeguste andmete põhjal - tõenäoselt on need veel mittetäielikud - figureerib Viljandi klooster vähemalt 20-s testamendis.

17) Eesti ajalugu II, lk. 356.
E. Toom-Marran, Tallinna dominiiklaste klooster.
Tallinn 1971, lk. 26.

18) Lemmens, lk.

Esitame andmed nende kohta tabeli kujul: ¹⁹⁾

Aasta	Testamentaator	RR ²⁰⁾	TRKA ²¹⁾	Siimo ²²⁾	publ.
1488	Laurentz Fridach			II/133a	
1489	Peter Smyd	42/65			
1490	Diderch Busch	49/70			
1491	Hans Slythere	51/71			
1491	Gerd Satzem	52/73			
1495	Diedrick Merenschede	64/81			Lemmens nr. 123
ca 1500	Hermen Menne	75/89	1.400		Lemmens nr. 141 LUB II 897
1502				III/212	
1502	Berndt Pael	77/90			Lemmens nr. 144 LUB II/2 ²³⁾ 264
1503	Hinrich Horneyt	79/92			Lemmens nr. LUB II/2 545
1504	Hermen Lette	80/94	1.342		Lemmens nr. 150 LUB II/2 623
1504	Hans Meckinck	81/94	1.408 p		Lemmens nr. 151 LUB II/2 656
1504	Berndt Depholt			s.-ü.BN(A-H)962 1.97	
1505	Lambert Ottingh	86/97			
1510	Borchggerd Herde	98/106			
1510	Arndt Johansen		1.224		
1519	Hans Bouwer/Bower/	118/122		s.-ü.BN(A-H)962 1.15	
1520	Hans Holszhorst	120/126	1.162		Lemmens nr. 261
1536	Heyse Patiner	159/155			
??	Hans Hosszerinck		1.164 p.		

19) Allakirjutanu tänab Küllike Kaplinski, kes andis kasutada oma väljakirjutisi.

20) Revaler Regesten III. Testamente Revaler Bürger und Einwohner auß den Jahren 1369 bis 1851. Hrsg. v.R.Seeberg-Elverfeldt. Göttingen 1975.

21) TRAKA F.230, nim.1, s.-ü. 962. Juhul kui säilitusühik erineb (a.1504 ja 1519), siis on see tabelis märgitud.

22) E.Siimo /kop./, Städtische Kämmererechnungen (A.d.26) 1463-1507. II-III. Tallinn 1971.

23) LUB II/2 264.

Kloostri häving ja edasine ajalugu

1525.a. reformatsioonisündmused kloostrit ei puuduta.²⁴⁾
 Klooster jääb püsima Liivi sõjani, mil ordumeister Fürstenbergi initsiatiivil see suletakse. Sündmust kirjeldab Dionysios Fabricius: "Nimelt on Viljandis püha Bernhardi ordu klooster,²⁵⁾ millest mungad veel polnud välja aetud, nagu mujal. Kuid saatan leiab mooduse, mis abil ka neid sealt välja kihutada. Niisiis oli lubatud vabalt ja häbita igaühel kes tahtis kloostrist Lutheri enda eeskujul ära minna. Leidus ka selles kloostris selline vend, kes karskusega hüvasti jättes kavatses Kristuse lambatallist Saatana sealauta põgeneda. Ta pöördub meister Fürstenbergi poole, paludes, et võiks ta kaaskondlaseks saada. Fürstenberg kui ketser, nõustudes tolle nii õiglaste palvetega, lubab talle meeeldi, mida too usustraganeja palub. Küllap ta arvas, et sellest vandemurdjast mungast saab suur ehe ta kaaskonnale; ta määras kindlaks päeva, mil too selle sama kloostri kirikus avalikult oma ordust lahti ütlema ja oma mungarüü hoovkondlase riidetuse vastu vahetama pidi. Niisiis kannab meister hoolt, et kindlaksmääratud päevaks ta tulevasele kaaskondlasele küllalt hiilgavad riided valmistataks. Kui siis see tolele mungale nii ihaldatud päev - mille lõpp aga nii vilets oli - koitma oli hakanud,

24) 1.nov. 1525 rüüstati Viljandi linnakirikut. Siiski peetakse adaspidi luterlike teenistuste kõrval ka katoliiklikke jumalateenistusi.
 Vt. O.Sild, Usupuhastuse tulek Liivi- ja Eestimaale. Usupuhastus eestlaste maal 1524-1924. Tartu 1924, lk. 59.

25) Vt. lk. 6.

peavad kõik teised mungad harjunud kombel enne valget hommiku palvust peale selle, kes juba palveist tüdinult mõtiskles, mil moel ta puhtana kloostrist kõlvatusse maailma võiks minna. Ta astub refektooriumi maa-alusesse kalorifeeri, kus köeti /oli ju paastuaeg/, et tule soojuse läbi kapuutsist välja meelitatud täidest lahti saada. Kui ta niisiis seal loomakestega võitles, sulges vahepeal, ei tea, kas inimene või keegi teine, luugiga kalorifeeri avause, miskaudu suits välja läks. Kui kelder äkitselt suitsuga täitus, piinleb sinna suletud munk kaua suitsu sees, püüdes luuki üles tõsta, et see aga raskem oli kui ta tõsta suutnuks, sureb ta suitsu kätte lämbudes. Teised vennad, teadmata sellest müsteeriumist, ei märka oma kaasvenna õnnetust niipea. Läheb juba valgeks, saabub suure jumalateenistuse tund, meistri teenrid ootavad hoovkondlase rüüga kiriku ees munka, et aga see ei ilmunud, pärivad teenrid, kus ta võiks olla. Otsitakse kõikjalt kongides, kui aga ei leitud, arvasid teenrid, et munk on põgenenud. Teenrid teatavad Fürstenbergile, ei tea, kuhu munk kadus. Saabub hommikusöögi aeg, lauakatja läheb refektooriumi, et hommikusöögiks ettevalmistusi teha. Kui ta avab /ahju/avause, miskaudu soojus refektooriumisse tõuseb täidab ennäe, värske prae lõhn kogu ruumi ja et ta teadis paastuaja olevat, siis imestab ta, mis on juhtunud, või kes küll võiks liha süüa ja asja mõistmata teatab sellest kloostriülemale, kes käsib kohe kõik kohad üle vaadata, märgates mitte niipea, et lõhn ahjust tuleb, käsib siis avada keldri, kus leiavad eelmainitud munga, kes läbipraetuna lõhna levitab. Vennad on väga ehmunud, kloostri-

ülem teatab asjast meister Fürstenbergile. Fürstenberg, täiesti veendunud, et teised ta õelusest keldrisse heitsid, et ta suitsu kätte lämbuks, otsustas vihasena oma hoovkondlase surma eest kätte maksta munki kloostrist välja ajades, kusjuures neile anti siiski kolm päeva lahkumiseks aega.²⁴⁾

Tsiteeritud teksti pole mõtet pikemalt analüüsida - Fabriciusel on teatavasti üldse nõrkus legendide vastu. Ent siit saame kätte ligikaudse kloostri sulgemise aja. Fürstenberg saab Viljandi, mõni aeg pärast Kettleri valimist, ordumeistriks 21.sept. 1559;²⁵⁾ teiseks ajaliseks piiriks on Viljandi piiramine augustis 1560.a. Seega kloostri sulgemine on langenud tõenäoselt 1560.aasta esimesse poolde.

Eelnevalt oli juttu kloostri kui kirikliku organisatsiooni eksistentsi lõpust, peatselt järgnes ka kloostrihoonete häving. Alanud Liivi sõjas asusid venelased augustis Viljandit piirama ning 21.augustil linn alistus. Piiramise ajal tekkis linnas tulekahju ning säilus ainult 5 või 6 maja.²⁶⁾ Ilmselt purustati siis ka klooster.

Järgnevad aastakümned on klooster nähtavasti varemeis. On iseloomulik, et 1583. või 1584. aastal toimunud visitatsiooni puhul kloostrit ei mainitagi, juttu on üksnes

24) Dionysii Fabricii Livonicae historiae compendiosa series. - Scriptorum rerum Livonicarum. II Bd. Riga-Leipzig 1848, lk. 110-112. Tolkinud J.Unt.
 25) Vt. Eesti ajalugu II, lk.486 jj. H.Kruus, Vene-Liivi sõda (1558-1561). Tartu 1924, lk.108 jj.
 26) B.Russow, Chronica der Prouintz Lyfflandt. - Scriptorum rerum Livonicarum. II Bd., lk.47-b, Johann Renner, Livländische Historien 1556-1561. Hrsg. v.P.Karstedt, Lübeck 1953, lk.98.

linnusekabelist, kus oli võimalik missat pidada.²⁷⁾

Täpsema pildi saame poolakate poolt 1599. aastal korraldatud revisjoni protokollist. Tsiteerime seda sõna-sõnalt: "Teine kirik, linnuse lähedal, S. Franciszka, kivist, tühi, kus varem olid frantsisklased-minoriidid. Juba ristirüütli ajal, kui oli tekkinud häreesia [=reformatsioon/, aeti /mungad/ välja. Konvent [=klausuur/ selle juures, mille müüridest /on/ ainult jäljed.

Sellel kirikul ei ole ei toolvärki, võlve ega katust, praegu on seal ainult praeguse ks/iondz/plebaani poolt pandud sarikad. Selle kiriku juures seisab 8000 uut hollandi katusekivi, omandatud Viljandi uue praosti Bartholomaei Jorczynski summadest. Selle kiriku juures on kloostri juurviljaaed, mis ulatub üle vallikraavi viiva sillani.²⁸⁾ Teisel pool kloostrit on juurviljaaed, kus varem oli kloostri viljapuu-aed."²⁹⁾

Seega 1599. aastal on kloostrikiriku taastamine päevakorral, iseküsimus, kui kaugele töödega jõuti. Algavad ju 1600. aastal taas võitlused Liivimaa pärast ning järgneva tosina aasta jooksul piiratakse linna viiel korral, kusjuures praktiliselt alati on linn maha põletatud - kui seal parajasti põletada oligi, ning pilt, mida kirjeldatakse 1613. aasta visitatsioonil, on taas kaunis kurb. Üksnes koor on katustatud ning seegi pole korras - on aukudega,³⁰⁾ kirik on ilma akendeta, igasuguse sisustuseta ja pinkideta.

28) Mõeldud on linnusesse viivat silda.

29) Polska XVI wieku, lk. 173

30) Teksti publikatsioonil "soraminibus", peaks olema 'foraminibus', foramen=auk.

27) C. E. Napierczyk, Catholische Kirchenmitation in Livland im Jahre 1583 oder 1584. - Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hsrg. v. F. A. Bunge. I Bd. Riga 1842, ln. 327

Puust altar on kõlbmatu. Kirik vajab üldist parandamist.³¹⁾

Viljandi olukord stabiliseerub mõnevõrra pärast rootsi võimu alla minekut 1622. või 1623. aastal. Kuna endine, turuplatsil paiknenud linnakirik oli sõdades tugevasti purustatud, siis kohandatakse kloostrikirik linna koguduse vajadusteks. 1630. aastal leitakse, et kirik on "kaunis korras".³²⁾ Siiski, nii nagu enamikku Lõuna-Eesti kirikuid, ei suudeta ka Viljandi kirikut kogu 17. sajandi vältel kuigi-võrd korras hoida. Nii sedastatakse 1637. aastal, et kirik on varustatud altari, kantsli, akende ja pinkidega, kuid katus pole päris korras.³³⁾ 1668. aastal nenditakse taas, et katus on lagunenu. Nimetatakse ka väikest torni, mis on ilma kellata. Küll on kiriku kõrval eraldiseisev väike torn, kus paikneb kaks kella.³⁴⁾ 1680. aastal on taas katus kehv ning toolvärk on lagunenu. Samuti pole ka torn korras.³⁵⁾

-
- 31) Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland von Jahre 1613.-Archiv I, lk.39
 - 32) M.Hermannus Samsonius, Der Zustand der Kirchen in Livland 1630.-Baltische Monatsschrift XVII Bd. Riga 1904, lk.456.
 - 33) J.Köpp, Kirik ja rahvas. Stockholm 1959, lk.82.
 - 34) Läti NSV RAKA F.233 nim.4 s.-ü.30. Draudžu visitaciju protokoli. Auszüge aus Livländischen Kirchen Commissions Protokollen von Johann G.D. SchwedenI. A-L l. 224.
 - 35) Ibidem, l.225

Ka pärast Põhjasõda jääb kõnesolev kirik linna ainsaks luteri kirikuks. Ta kannab Jaani kiriku nime - mis ajast alates, ei ole õnnestunud selgitada. 18. sajandil saab torn sihvaka hilisbarokse kiivri, mis hävib 1811. aastal.³⁶⁾ Kui 1863-1866 valmib uus Paulusele pühendatud maakoguduse kirik,³⁷⁾ siis jääb Jaani kirik üksnes linnakogudusele, milline olukord kestab kuni II Maailmasõjani.

Kiriku eksisteerimise lõppaastail on siin märgitud järgmisi kunstiväärtuslikke esemeid: 1. Hilisbarokkstiilis altar (Kristuse taevaminek). 2. Hilisbarokkstiilis kantsel. 3-4. Kaks rokokoo-ornamentikaga rikkalikult kaunistatud küünlajalga aastast 1755, venekeelse kirjaga, kõrgus 42 cm. 5. 16-haruline ripplühter, munal vapp ja kiri: "Bernhart Christoffer Sebeck Anna Oom Anno 1697 den 3 July". 6. Kaheksaharuline ripplühter, munal kiri: "Lars Wademan Kristina Knutz Ao 1671". 7. Kell kirjaga "Soli Deo Gloria me fezit J. Malmberg in Reval. Geschenck an die Bauerngemeine A. 1792." ³⁸⁾

36) H. Sirel, Viljandi ajalooline linnakeskus. Tekstiline osa. Kõide A. Tallinn 1971. Käsikiri KRPI arhiivis. Polemiseelne mootmisjoonis Riia linna ajaloo ja merenduse muuseumis F. 35:436.

37) B. Ederma, A. Jaik, Eesti evangeeliumi luteriusu kirikud. Tartu 1939.

38) Viljandimaa II, lk. 126. Käsikiri ENSV TA Raamatukogus.

EHITUSEESKIRJAD JA FRANTSISKLASTE ARHITEKTUURI
PÕHIJONED

Franciscus ise ei tegele konkreetsete reeglitega, mis reglementeeriks vennaskonna või ordu kasutada olevaid sakraalruume. Üksnes tema testamendis 1226.a. on nimetatud: vennad peavad valvama selle eest, et kirik, eluruumid ja kõik muu, mis nende jaoks ehitatakse, peavad olema viisil, mis poleks vastuolus püha vaesusega. Konkreetne reeglistik töötati välja monikümmend aastat hiljem.

1260.aasta ehituseeskirjad

1260.aastal kinnitas peakapiitel Narbonne'is Bonaventura poolt välja töötatud statuudi - statuta capituli generalis Narbonensis, kus fikseeriti frantsisklaste ehitistele esitatavad tingimused.¹⁾ Eeskirjad puudutavad üksnes kirikut, ülejäänud kloostriruumide kohta frantsisklastel ettekirjutused puudusid. Põhilised kirikuehitust käsitlevad punktid oleksid järgmised:

/ 15/ Kuna aga peenutsemine ja üliküllus on otse vaesuse vastandiks, kohustame, et võimalikult rangelt hoidutaks - vastavalt kohapealsetele tavadele - silmatorkavaist maalinguist, tabernaakleist, akendest ja sammastest ja muust sellisest, samuti ehitise ülemöödulisest pikkusest, laiusest ja kõrgusest /.../.

1) Terviklikku statuuti ei õnnestunud leida, seetõttu on käesolevaga kasutatud väljavõtteid, mida uurijad on tsiteerinud. Põhiliselt on kasutatud Braunfelsi, lk. lk. 307-308 toodud paralleeltekstidega (ladinakeelne + tolge) osalist allikapublikatsiooni. Nurksulgudes on antud Scheeri töös (lk. 9-10) esinevad detailid) (näit. teksti jaotamine paragrahvideks), mis Braunfelsil puuduvad.

/ 8/ Kirikud ei tohi aga olla mingil viisil võlvitud, välja arvatud presbüteerium (kooriruum) /ja ainult peaministri loal/.

/ 16/ Kiriku kellatorn ei tohi kuskil olla püstitatud torni(kujulise)na;

/ 17/ Lisaks ei tohi klaasaknail olla lugude ²⁾ või piltidega vitraaže, välja arvatud peaaken kõrgaltari taga, kus võivad olla krutsifiksi, Maarja, Johannese, Franciscuse ja Antoniuse kujutised ja kui rohkem on maalitud, siis peavad visiteerijad need kõrvaldama.

Lisaks on veel ettekirjutised altaripiltide, kirikuriistade jmt. kohta. On karakterne, et reeglistik on tervikuna negatiivselt formuleeritud (loendatud, mida ei tohi teha!), samasugust printsiipi on varem kasutanud tsistertsilased.

Tuleb silmas pidada, et tegemist on ettekirjutustega, mida sugugi täht-tähelt ei täidetud. Näiteks levib laialdaselt pikihoone võlvimine, ³⁾ samuti pole torn frantsisklastele tundmatu nähtus. Hiljem püüab mõnevõrra rangemalt täita neid reegleid frantsisklaste liikumise reformitud suund - observandid, ⁴⁾ kelle hulka kuulus ka Viljandi klooster.

2) Ilmselt mõeldud jüstitaraid pilditükklad.

3) R D K, lk.403

4) Donin, lk.30.

Frantsisklaste arhitektuuri printsiibid

Ehitusmäärustik ei anna mingeid ettekirjutusi kiriku kavatise kohta. Plaanilahendus johtub eelkõige kerjused munkade kirikuis korraldatavast teenistusest. Varasematel ordudel - sealhulgas ka tsistertslastel - on kirik kitsalt kloostri liikmete vajaduseks ning 'välismaailmale' on see suletud. Ka erineb kerjused munkade kirikute funktsioon oluliselt toom- ja parohhiaalkirikuist, kus pearoll on missal, mis on seotud ennekõike altariteenistusega - kooriosa ja kogudust mahutav pikihoone on funktsionaalselt seotud, nii dominiiklastel kui ka frantsisklastel on põhiliseks aga jutlus ning alatrieenistus on sekundaarne. Seevastu muutub pikihoone jutlusruumis, kus viibib vaimulik (mitte enam kooriruumis) ning seni tagasihoidlikku osa etendanud kantsel saab nüüd vägagi olulise missiooni. Kantsel ei tervitse paikneda idas - on näiteid, kus parema kuuldavuse huvides on see paigutatud pikiseina keskele ning seetõttu kantslist ida poole jääb publik on seljaga altari poole (!).⁵⁾

Jutlusruumile lisandub kerjused munkade kirikuil teinegi funktsioon - ta pidi samaaegselt olema ka kirikuiks kloostri liikmeile. On kasutatud mitmeid lahendusi - näiteks pikihoone idaosas eraldatakse ala munkade jaoks,⁶⁾ ent kõige levinumaks kujuneb lahendus, kus munkaderuumiks jääb kooriosa. Viimane kujundatakse silmatorkavalt pikana: tekib nn. pikk-koor (Langchor), mille idaosas on domineerivalt polügonaalne 5/8 lõpmikuga.⁷⁾

5) Donin, lk. 33
 6) Näit. frantsisklaste kirik Toulouse'is, st. Schlerer j.6 lk. 19
 7) Pikk-koori kujunemise kohta vt. näit. R D K, lk. 399 jj.

Tihtipeale omandab koor sellisena väikese kihelkonnakiriku gabariidid. Piklik polügonaalne lõpmikuga koor ongi üks karaktersemaid dominiiklaste ja frantsisklaste arhitektuuri elemente. Munkade koori (või seda osa kirikust, mis oli määratud kloostri liikmeile) eraldas jutlusruumist tihti nn. vahevõre ehk lettner.

Erinevalt benediktiinlastest ja tsistertslastest ei ole kerjasmunkadel reglementeeritud klausuuri kujundus. Selle kohta ei ole määrusi ning ei kujune ka traditsioonilisi plaaniskeeme - kloostri kompositsioon kujuneb vastavalt kohapealsetele oludele ja vajadustele. 8)

Sellises situatsioonis, kus kirikuehitus on ordu keskvoimu poolt ainult üksikdetailides determineeritud, tekib küsimus, mil määral uute kloostrite arhitektuurne lahendus (nii üldkavatis kui ka üksikelemendid) oli seotud varem eksisteerivate kloostritega. Kui arvestada, et kerjasmunkade seas 'voolavus' oli suur - näit. kloostriülem pidi vastavalt statuudile sageli konventi vahetama, siis sellise tiheda kloostritevahelise suhtlemise juures on loomulik, et nii levisid ka ehituslikud ideed. On isegi oletatud, et olid käibel muster- või näidisplaanid. 9) Igatahes juba 14. sajandi keskpaigas saab Saksa ja Austria aladel kõnelda suhteliselt ühtlasest kerjasmungaorduarhitektuurist. 10) Ent samal ajal tuleb silmas pidada, et kerjasmungad ei olnud ise ehitajad (võrreldes taas tsistertslastega!), vaid nad kasutasid kohalike linnakäsitöölise teeneid. 11) Seega lisandub nende arhitektuuri ka kohaliku ehitustraditsiooni.

8) Braunfels, lk. 185.

9) G. Dehio, G. von Bezold, Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes, II Bd. Stuttgart 1901, lk. 284; R D K, lk. 398

10) Donin, lk. 18

11) Braunfels, lk. 192

Karakteerne on frantsisklaste kloostrite asend kesk-aegses linnas. Varasemad kloostrid rajati tihti väljaspoole linnamüüri, sageli värava lähedale - extra muros ante portam.¹²⁾ Hiljem paiknesid need küll seespool kaitsemüüri, ent reeglina ikka linnamüüri ääres (siit tulenes ka paljude kloostrite kaitsefunktsioon, millest edaspidi). Ka need vähesed Baltikumi kloostrid, mille asukoha kohta on andmed, on paiknenud ikka linnamüüri vahetus läheduses.¹³⁾

Riia frantsisklaste klooster

Viljandi kloostri käsitlemise muudab keerukamaks asjaolu, et Baltikumi teised kloostrid võrdluseks praktiliselt arvesse ei tule - nende kohta on veelgi vähem andmeid või puuduvad need hoopis. Ainult Riia kloostri kohta on 19. sajandi lõpul korraldatud uuringute põhjal¹⁴⁾ W. Neumann esitanud kloostrikiriku rekonstruktsiooni.¹⁵⁾ Selle andmeil on kloostrikirik olnud ühelööviline polügonaalne (5/8) lõpmikuga liigendamata ruum. See on olnud suhteliselt väike (keskmine pikkus 16,84, laius 8,3 m) ning kaunis ebakorrapärane - näiteks pikiseinad pole paralleelsed. Neumann dateerib selle 15. sajandi I poolde, esitamata sealjuures mingeid põhjendusi. Omamata võimalusi objektiga natuuris tutvuda, tekib siiski kahtlusi Neumanni seisukohtade suhtes. Esijoones

12) R D K, lk. 394-395.

13) Lisaks Viljandile ka Riia Katariina, Tartu Clara ja Koknese kloostrid.

14) A. Reinberg, Überreste der S. Katharinenkirche, des ehemaligen Franziskanerklosters zu Riga. - SB Riga 1889. Riga 1890, lk. 22 jj.

15) W. Neumann, Das mittelalterliche Riga. Berlin 1892, lk. 28 jj.

juba kloostrikiriku suuruses - Riia kirik on ligikaudu sama suurusjärguga nagu Viljandi kiriku kooriruum. Kahtlus tekib ka dateeringus. Seega praeguse uurimisseisu juures Riia klooster võimaliku analoogiana tuleb kõrvale jätta.

VILJANDI KLOOSTRI ARHITEKTUUR

Kloostri asend

Frantsisklaste klooster paiknes müüriga ümbritsetud linna edelanurgas, linnuseväravate juurest Riia värava juurde viiva tänava (praegune Pioneeri, varem Pikk, kesk-aegne nimi pole teada) ja linnamüüri vahelises kvartalis. Kvartali lõunapiirde moodustas linna ja linnuse vaheline vallikraav, kaitsemüür selles lõigus linnal puudus. Läänes ulatusid kloostriehitised vahetult linnamüürini. Pole välis-
tatud, et praktiliselt kogu kvartal kuuluski frantsisklastele igatahes 1599. aasta revisjonis rohkem majavaldusi siin ei mainita ¹⁾ - jääb küll võimalus, et ülejäänud hoonestus hävis täielikult Liivi sõjas. Igatahes on kloostrile kuulunud ulatuslikum territoorium kui seda on hõlmanud kirik ja klausuur. Nii on märgitud, et üle vallikraavi linnusesse viiva sillani on ulatunud kloostri juurviljaaed, teisel pool aga (seega kloostrist põhja pool, tänava ja linnamüüri vahel) on paiknenud kloostri puuviljaaed. ²⁾

Praktika rajada kerjusemungskloostreid linna servale kaitsemüüri lähedale oli suhteliselt laialt levinud, selle ühe põhjusena on nähtud asjaolu, et maa (ehituskrundid) oli seal odavam. ³⁾ Vana-Liivimaal on Viljandi kloostrile sarnane situatsioon - asukoht linnuse ja linnamüüri vahelises nurgas - on olnud hiliskeskaegsel Gertrudi kabelil

1) Seal on küll puidust vene kirik, ent see on arusaadavalt tekkinud pärast orduaega.

2) Polska XVI wieku, lk. 173

3) Braunfels, lk. 179

Pärnus ning vahest ka Koknese linnakirikul (või hoopis frantsisklaste kloostri?)⁴⁾. Viljandi klooster on rajatud ajal, mil linnamüür oli juba püstitatud.⁵⁾ Nüüd tekib kohe küsimus territooriumi varasema funktsiooni kohta. Tallinna varatekkeliste kloostrite arenguskeemi (klooster saab maa väljaspoole linna ning hiljem linnaterritooriumi laiendatakse) Viljandi puhul rakendada ei saa. Ka on väheusutatav, et müüri ümbritsetud linnas oli 15. sajandi teisel poolel niivõrd suur heonestamata territoorium. Seetõttu oleme teisel⁶⁾ pakkunud välja võimaluse, et siin võis juba enne frantsisklaste tulekut paikneda mingi sakraalehitis, mille baasil hiljem kujunes klooster. Hüpoteesi tekitab asjaolu, et kloostrikirik ei ole tõenäoselt valminud ühe ehitusperioodi vältel - muidugi ei piisa sellest argumendist eespooltoodud oletuse tõestuseks.

Viljandi kloostri asend - paiknemine kindlustatud linna ühes nurgas, tingis tõenäoselt veel ühe funktsiooni - olla ühtlasi ka kindlustuseks. Nimelt on linna lääneküljel pikim lõik (III eeslinnuse läänväravast kuni Riia väravani),

-
- 4) Vt. J. Leighly rekonstruktsioon (P. Johansen, Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Münster lk. 153), mille aluseks on olnud 17. sajandi alguse panoraamvaade-skits.
- 5) Viljandi linnamüüri rajamine on paigutatud 14. sajandisse. EAA, lk. 65, ehkki selle määrangu põhjendust pole esitatud.
- 6) K. Alttoa, Viljandi vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Kd. I. Ajalooline oänd. Tallinn 1977. Käsikiri KRPI arhiivis, l. 33

kus linnamüüril pole ühtki kaitsetorni.⁷⁾ Nii võib oletada, et klooster on siin olnud samuti üheks tulepunktiks.

A.Tuulse nimetab võimalust, et Viljandi kloostri juures on silmas peetud 'sisekaitse' funktsiooni - linnarahutuste puhul.⁸⁾ Kindlustatud kaitsepunktide olemasolu keskaegses linnas on Baltikumi raames seni käsitlest leidnud. Ainukesena on oletatud, et Tartu Jaani kiriku tornil on olnud kaitseülesanne⁹⁾, ent hiljem on O.Prints selle versiooni kummutanud.¹⁰⁾ Möödamattes nimetame veel võimalust - Tartu Jaani ja Maarja kirikud on olnud ümbritsetud massiivsete kiriku- või surnualamüüridega. Tekib küsimus, kas need on olnud üksnes piirdemüüriks või on neil olnud täita ka kaitseülesanne, sama probleem tekib ka Rakveres. Igatahes keskaegsetes linnamüüriga ümbritsetud linnades näib üksikute kindlustatud punktide eksistents olevat levinum kui oleme harjunud oletama - viitame siinjuures H.Mruseki vastavasisulisel uuringusele.¹¹⁾

7) Liidati oli linna läänekülg, erinevalt lõuna- ja idaküljest, üks enamohustatud, sest laugja maastiku tõttu oli looduslik kaitse minimaalne.
8) A.Tuulse, Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas. OES Aastaraamat 1938. Tartu 1940, lk.185
9) Oletuse autor A.Tarmu, sellele toetub A.Tuulse, Försvarskyrkorna i Estland. Fornvännen 1945, lk.
10) O.Prints, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. Kõide A. Tallinn 1967, käsikiri KRPI arhiivis, lk.
11) H.-J. Mrusek, Gestalt und Entwicklung der feudalen Eigenbefestigung im Mittelalter. Berlin 1973.

Kavatis

Kloostrikirik tänapäevasel kujul koosneb suhteliselt pikast pikihoonest, millele läänes liitub torn (ehitatud osaliselt pikihoonesse sisse) ja idas polügonaalise lõpmikuga pikk-koor. Pikihoone lõunaküljel on väike prtaalieskoda, koori põhjaküljel paikneb käärkamber. Klausuur on asetsenud kirikust põhja pool.

Pikihoone

Põhiplaani on pikaksvenitatud ristküliku, täpsemalt - trapetsikujuline: pikihoone idasein on teiste seinte suhtes mõnevõrra kagu-loode sihiline. Seetõttu on sise-pikkus põhjaküljel ca 28 m, lõunas aga 28,67 m. ¹²⁾ Laius kõigub 11,75 ja 12,05 m vahemikus. Seega on Viljandi kirik küllaltki lähedane klassikalistele frantsisklaste kiriku proportsioonidele: tüüpiline on vahekord 2:5. ¹³⁾ Kiriku tänapäevane kõrgus (9,2 m maapinnast räästakarniisi alaservani) on keskaegsete mõõtude suhtes väheütlev: me ei tea kiriku keskaegset põrandanivood, samuti võib purustuste ja remontide tõttu olla muutunud seinte ülaosa kõrgus. Mõnevõrra kõikuvad on ka seinte paksused: lõunasein on ca 1,6 m, põhjasein aga läänes 1-1,15 m, idas ca 1,4 m paksune.

12) Mõõdud on võetud inventariseerimisplaanilt ja seega ei saa pretendeerida absoluutsele täpsusele.

13) Vt. Donin, lk.18-19.

Tõenäoselt on pikihoone olnud kolmelööviline koda-
kirik. Rõhutame siin sõna 'tõenäoselt', sest jääb ka
võimalus, et tegemist on olnud ühelöövilise kirikuga.
Laiuselt ületab Viljandi küll Eesti avaraima ühelöövilise
sakraalhitise - Haapsalu linnusekiriku (laiused vastavalt
11,75-12 ja 11,5 m). Ent Viljandi puhul on veel lahtine,
kas pikihoone oli üldse võlvitud. Nagu eespool selgus, oli
eeskirjade järgi pikihoone võlvimine keelatud ning kuigi
on arvukalt näiteid selle reegli ignoreerimisest, on just
observandid need, kes taas hakkasid hindama 'klassikalisi'
nõudeid. Seega on võimalik (taas ainult oletus!), et
Viljandi kiriku pikihoone võis olla võlvimata - kas siis
avatud sarikkonstruksiooniga või lameda puitlaega. Konstruk-
tiivselt on küll võimalik, et kirik oli ühelööviline - piki-
hoone laiusele seab piiri kasutadaolevate talade pikkus
ning teada on arvukalt näiteid ühelöövilistest võlvimata
kirikutest, mille laius ületab Viljandi oma. ¹⁴⁾

Juhul, kui kirik oli kolmelööviline, siis piilarite
kuju kohta on raske teha isegi oletusi - niivõrd napp on
andmestik selle ajajärgu Lõuna-Eesti sakraalarhitektuuri
kohta ning variandi puhul, kui kirik oli võlvitud, pole
mõtet fantaseerida võimaliku võlvikonstruktsiooni, roidesüs-
teemi jmt. üle.

14) Itaalias näiteks kõigub 11,5-17,6 m vahemikus,
erandjuhuna on fikseeritud isegi 21,1 m. Ulmi
dominiiklaste kirikus on laius 19 m; Gratz'i
minoriiitide kirikut 11,95 m-se laiusega on
loetud üheks väikseimaks sellelaadseteks Austrias.
Donin, lk.42

Pikihoone eksterjäär on ehitusajalooliselt suhteliselt väheütlev. Olulisemad on horisontaalsed astmed kiriku põhjaküljel, mis markeerivad omaaegset klausuuri (lähemalt sellest edaspidi). Portaalieeskoda lõunaküljel on uusaegse päritoluga.

Ühe detaili saame siiski lisada. Tänu katkistele vihmaveetorudele on välisnurkadel nähtav müüri ladu. Pikihoone edelanurgas on nurga vormistamiseks kasutatud suureformaadilisi telliseid, kuna sein ise on maakividest. Seevastu kagunurk on laotud kergelt tahutud maakividest. Ka selle erinevuse juurde tuleme allpool tagasi.

Portaale on pikihoonel tänapäeval kaks: üks läänes, teine lõunas. Iseküsimus, kas see vastab keskaegsele situatsioonile. Nii tuleks oletada ka sissepääsu olemasolu kiriku põhjaküljel - vastasel korral pääsenuks klausuurist pikihoonesse ainult käärkambri ja kooriruumi kaudu.

Tänapäevased pikihoone aknad paiknevad vägagi juhuslikult: nii ei paikne lõuna- ja põhjakülje aknad ühel teljel, samuti ei ole ühe seina aknad ühtse sammuga. Nii on praeguse informatsiooni juures võimatu esitada oletusi keskaegsete akende täpse paiknemise ja kuju kohta, saame ainult välja tuua lahenduselemente, mis on ilmselt uusaegsed. Siin võib esmalt nimetada pikihoone idaseina lõunaosas paiknevat akent. Selliste idast täiendavat valgust lisavate akende rajamine kujunes akuutseks siis, kui altarilauale (mensa) lisati vertikaalne altarisein (retaabel) - see põhjustas koori idaakna kinnimüürimise või vähemalt varjas ära sealt langeva valguse. Viljandile analoogset lahendust (pikihoone idaseina rajatud akent)

kohtame muuhulgas Helme kirikus.

Kiriku põhjaküljel torkab esmalt silma idapoolseim aken nii oma kuju poolest (märksa laiem kui teised ning ümarkaarse sillusega) kui ka asendiga, paiknedes vahetult vastu pikihoone idaseina. Üldse juhul, kui keskajal on pikihoone põhjaküljel olnud aknad, siis said need olla ainult suhteliselt väikesed kirikuseinte ülaosas - paiknes ju siinsel küljel klausuur ja ristikäik. Aknaid võisid paikneda ainult ristikäigust kõrgemal, ent teoreetiliselt pole välis-
tatud, et põhjaküljel aknad üldse puudusid (vrđl. näit. situatsiooni Haapsalu linnuses, mis pärineb küll märksa varasemast ajajärgust).

Lõunaküljel väärrib tähelepanu kooripoolseim aken - visuaalse vaatluse põhjal võib oletada, et akna palendeist (need on asümmeetrilised) idapoolseim on keskaegse päritoluga. Erilist tähelepanu väärrib kiriku põhjaseina kujundus. Esmalt on tänapäevasest pörandast ca ... m kõrgusel üksikud eenduvad kivid, võimalik, et need on olnud konsooltoed mingisugusele empoorile või galeriile (vt. ka lk. 42). Juhul, kui selline konstruktsioon on kirikus olnud, siis pääs sinna on toimunud ristikäigu II korruselt. Edasi kulgeb praktiliselt kogu seina pikkuselt ümarkaarsete kaksiknišside tsoon - hilisemad ümberehitused (aknad, suitsulöörid) on kohati nišside kuju muutnud. Jääb aga selgusetuks, mis on olnud nii nišside kui ka galerii või empoori funktsioon - teistes frantsisklaste kirikutes ei ole allakirjutatuna leidnud ligilähedastki lahendust.¹⁵⁾

Lisaks põhjaseinale on ka pikihoone idaseinas mõlemal pool võidukaart kaks väiksemat poolkaarse sillusega petikut.

15) Moneti analoogne situatsioon on Tallinna dominiiklaste kloostri. V. Raami teade.

Kloostrikirik kaitseehitisena

Kloostrikirikuga seoses peame puudutama veel ühte probleemi - kas see oli puhtsakraalne rajatis või täitis ta nagu mitmed Eestimaa kirikud ka kaitsefunktsioone. Küsimuse on tõstatanud A.Tuulse, kes oletab võimalust, et siin on pikihoone akende all kulgenud kaitsekäik ning aknaid on kasutatud laskeavadena.¹⁶⁾ Tõenäoselt on oletuse aluseks asjaolu, et nii pikihoone põhja- kui ka lõuna- küljel on üksikud eenduvad kivid, mida võib lugeda kaitsekäigu konsooltugedeks. Siiski vähemalt põhjakülje puhul ei saa see versioon paika pidada - paikneb ju selle seinaga taga klausuur ning kaitsekäik siin kaotab oma mõtte. Sestõttu oletasime siin empoori või galerii olemasolu (vt lk. 41). Küll on aga tehniliselt võimalik, et lõuna- külje eenduvad kivid on moodustanud aluse kaitsekäigule. Iseküsimus, kas sellise hiliskeskajae rajatise puhul sellist konstruktsiooni kasutati; Eesti aladel on oletatud pikihoone akende all kulgevat kaitsekäiku märksa varasemal ajajärgul - peame silmas 13. sajandi keskpaigas valminud Valjala kiriku pikihoonet.¹⁷⁾ 15. sajandi viimase veerandi jaoks näib selline lahendus olevat anakronism - tegemist on tulirelvade intensiivse arengu ajajärguga ning tollal toimub üleminek vertikaalkaitselt horisontaalkaitse printsiibile. Iseloomulikeimana mainiksime Haljala kirikut,

16) A.Tuulse, Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaa, lk.185.

17) Op.cit., lk.180 dateering: V.Raam, Mõningaid uusi probleeme Valjala kiriku ehitusloost. Restaureerimisalaste artiklite kogumik. Tallinn 1976, lk.78-79. Võimalik, et Valjala kaitsekäigu versiooni tuleb korrigeerida - V.Raami märkus.

mille pikihoone (ehitatud 15.sajandi viimasel veerandil) allosas paikneb tulirelvadele määratud laskekambrite tsoon.¹⁸⁾

Kaitsefunktsioon tuleb võib-olla arvesse ka kiriku läänesena puhul. Nimelt on sein alaosas äärmiselt paks - ca ... m. Nimetatud massiivne osa ulatub tänapäevasest põrandapinnast ... m kõrguseni (hilisema oreliiväärini). Praegu on see ühtlaselt üle krohvitud ja mingeid jälgi avadest vmt. pole näha. Nii ei suuda me ka otsustada, kas siin on tegemist lihtsalt pikihoone toetusvajadusega, kinnimüüritud trepikäikudega või on siin olnud mingid kaitseelemendid. Taas meenutame kahte kirikut Põhja-Eestist, kus pearõhk on just läänesena kaitsmisel: Väike-Maarja kirikut (15.saj.lõpp) fassaadi alaosas paikneva kahe laskekambriga¹⁹⁾ ning unikaalse lääneosa lahendusega Jõhvi kindluskirikut.²⁰⁾

18) V.Raam, Arhitektuur 14.sajandi keskelt kuni 16.sajandi teise veerandini. Eesti kunsti ajalugu 1.köide I, Tallinn 1975, lk.68-69.

19) Plaan vt. B.Вара, Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. TRÜ toimetised nr. 86. Tartu 1960, lk.111; esmakordne dateering: V.Raam, Kiu vasallilinnus. Tõid kunsti-ajaloo alalt I. TRÜ toimetised nr.229. Tartu 1969, viide 23 lk.62.

20) V.Raam, Jõhvi kiriku mõningatest ehitusloolistest probleemidest. Ehitus ja arhitektuur 1970 nr. 3, lk.29 jj.

Viljandi kloostrikirik kaitserajatisena pole oma-
 taoliste seas üksikjuhus - seda on loetud üldse kerjus-
 mungaordude sakraalarhitektuurile karakterseks jooneks.²¹⁾
 Konkreetseid lahendusi on mitmeid, nimetame mõningaid
 kindluskirikute paralleelnäiteid. Nii on Viini Neustadt'i
 dominiiklaste nunnakloostri trepitorn ühendatud linnamüüri
 kaitsekäiguga, sama ordu mungakloostri samas linnas läbib
 kaitsekäik kooripolügooni tugipiilareid. Retz'i (samuti
 Austrias) kloostrikiriku pikihoone empoor on ühel kõrgusel
 naabruses paikneva linnamüüri kaitsekäiguga, viimasega on
 empoor kahe ukse kaudu ühendatud²²⁾ jne. Nimetatud näidete
 juures ühiseks jooneks on see, et klooster on lülitatud
 linna üldisesse kaitsesüsteemi.

Võidukaar ja lettner

Pikihoonet ja koori ühendav võidukaar on suhteliselt
 kitsas - laius ainult ca 4,2 m ning on olnud ümarkaarne.
 Enam-vähem kindlalt võime väita, et see kuju pärineb kesk-
 ajast - lõigus, kus hilisem krohvkatte on varisenud, on näha,
 et võidukaare sillus on laotud suureformaadilistest tellis-
 test ning on algselt olnud krohvitud.

Nimetame veel ühte elementi, mille võimalikku olemas-
 olu tuleks uurimistöodel kontrollida, jutt on juba ees-
 pool nimetatud vahevõrest ehk lettnerist. Eestis pole

21) Lexikon der Kunst. Bd. I, Leipzig 1968, lk.271.

22) Donin, lk.83,145,214, joon.213.

ühtegi vastavat lahendust leitud, siiski pole võimalik, et neid on meil ka esinenud.²³⁾ Loogilisem lettneri asukoht oleks võidukaare joonel, ent tuleks silmas pidada veel teistki sõlme: 17. sajandi plaanil on märgitud pikihoonet poolitav müür. Ka siin võis paikneda barjäär, mis eraldas koguduse- ja munkaderuumi. Seega taas probleem, millele tulevikus tuleks vastust leida.

Muuhulgas väidab Amelung, et kirikul on olnud lettner. Tema andmeil on Poola ajal pikihoonet ja kooriruumi eraldanud vahevõre (Gatterwerk), mida on kaunistanud krutsifiks ja kaks maali.²⁴⁾ Ei ole õnnestunud selgitada, kas autoril on olnud kasutada mingid kirjalikud andmed või ta fantaaseerib suurte Lääne-Euroopa eeskujude najal.

Koor

Kooriruum on kerjasmunkadele iseloomulikult pikk ning polügonaalne lõpmikuga. Oma mõõtmetega (max pikkus seest 16,28, laius 7,83 m) on ta väikese kihelkonnakiriku mõõtmetega (võrdluseks Kirbla kiriku laius 7,5 m). Kooriruum on silmatorkavalt ebakorrapärane. Pikihoone suhtes paikneb ta nurga all (küll on pikihoone idaseina suhtes koori pikiseinad ligikaudu täisnurga all). Lõunasein on märksa õhem võrreldes põhjaseinaga. Ka polügonaalne lõpmik on sümmeetriline ning koori idasein pole pikiseinte suhtes risti. Lisaks ei ole polügooni seinte välis- ja sise-

23) V. Raam on mõne Eesti sakraalehituse puhul esitanud oletuse, et keskajal võis seal lettner olla. Et aga tegemist on esialgu toestamata hüpoteesidega, siis me ei hakka neid siin nimetama.

24) Amelung, lk. 77-78.

kontuurid paralleelsed. Praeguses seisukorras ei suuda me öelda, mis on põhjustanud sellise ebakorrapärasuse. Võimalik, et siin on arvestatud (või ära kasutatud) mingeid varem eksisteerinud müüre. On aga ka võimalik, et praeguse kuju on koor saanud mingite purustusjärgsete paranduste läbi.

Müüristikku on võimalik jälgida ainult koori kagunurgal välisküljel. Siin on müüristikus kasutatud arvukalt munk-nunn tüüpi katusekivide tükke. Jääb selgusetuks, kas kogu kooriosa müüristik on niivõrd lohakalt laotud või on siin tegemist hoopis parandatud lõiguga.

Eksterjööris kaunistab koori idaosa napp dekoor: püstjat petikniissi või niiside paari kroonib sөөrpetik. Niisid pole teravkaarsed, vaid kolmnurksete ülaosadega.

Interjäär on praegusel kujul detailivaene. Võib oletada, et koor on olnud võlvitud, ent silmatorkavaid jälgi võlvidest pole praeguse krohvkatte all näha. Samuti ei tea me, missugused on keskajal olnud koori aknad.

Käärkamber

Käärkambri kohta suudame veelgi vähem öelda. Tõenäoselt on selle gabariidid keskaegsed, ühtlasi võiks ruumi pikkus (ida-lääne sihiline) määrata klausuuri idatiiva ühe gabariidi, mis puutub selle ustesse ja akendesse, siis nende algne eksistents ja kuju vajavad alles selgitamist. Põhjakülje uks on igal juhul uusaegne.

Läänetorn on kvadraatse põhiplaaniga - välisküljed ca 6,65 x 6,65 m (alakorruselt moodetuna) ca 1,8 m müüripaksuse juures. Tänapäevane kõrgus on 22 m. Torn on ehitatud osaliselt pikihoonesse sisse, läänefassaadil eendub ta 3,3 m.

Tekib küsimus, kas torn pärineb keskajast või on tegemist hilisemate sajandite lisanditega. Meenutatavasti frantsisklaste ehitusmäärustik keelas tornide püstitamise. Samuti kõneleb torni varase päritolu vastu selle puudumine 17. sajandi linnaplaanil (linnuse ja linnakiriku tornid on seal kõik tähistatud). Siiski on siin rida jooni, mis kõnelevad torni keskaegse päritolu kasuks. Esiteks torni asend pikihoone suhtes: praktiliselt alati on hiljem juurdeehitatud torn paigutatud pikihoone lääneseina ette. Selline paiknemine nagu Viljandis nõuab ulatuslikke lammutustöid, samuti tuleb erinevalt rajatud vundamentide puhul eeldada torni ja seinte liitekohal pragusid. Viimaseid kohtame kiriku müüristikus arvukalt, ent kõnesolevates lõikudes need puuduvad.

Edasi on tornil mõningad detailid, mis kinnitavad samuti torni pärinemist keskajast. Torninurgad väliskülgede allosas on laotud hoolikalt töödeldud lubjakivikvaadritest - analoogset nurgavormistust on muide kasutatud Viljandi linnuse Pika Hermannini torni juures.²⁵⁾ Portaali on kahjuks oma esialgse ilme kaotanud. Järgnevates tsoonides on sõlmi, mille kujundamisel on kasutatud suureformaadilisi telliseid, ergo - tõenäoselt on pärit keskajast.

25) Polska XVI wieku, lk. 168

Esmalt on portaali kohal roosaken. See motiiv saab Eesti-
maal alguse Ambla kirikust ²⁶⁾ ning Suure-Jaani näol jõuab
ka Sakalasse. Viljandis on meil tegemist selle traditsiooni
suhteliselt hilise jätkamisega. ²⁷⁾ Järgnevalt on lääne-
seina müüritises kergenduskaar (nähtav torni siseküljel),
veelgi kõrgemal aga kitsast ja kõrget ümarkaarse sillusega
ava. Viimaste proportsioonid meenutavad mõneti Põlva kiriku
pilujaid torniavasid.

Pikihoone pööningul on nähtavad torni kirde- ja kagunur-
gad. Erinevalt maakivist laotud torniseintest on nurgad
laotud suureformaadilistest tellistest - seega lahendus,
mida seadstasime juba pikihoone lääneseina nurkade juures.

Klausuur

Klausuuri kohta puuduvad meil andmed peaaegu täieli-
kult. 1599.aastal, mil poola revidendid inventeerivad detail-
selt Viljandit (näit. linnuses loetakse üles aknaruudud
ja uksehinged), on neil kloostri ruumide (välja arvatud
kirik) kohta öelda üks lause: "Konwent przy nim, ktõrego
muròw tyłko znaki sa," ²⁸⁾ (Konvent /=klausuur/selle /
/=kiriku/ juures, mille müüridest on ainult jäljed). Mõne-
võrra pidi müüristik siiski olema säilinud, sest 17. sajandi
lõpu Viljandi plaanil on klausuuri kontuurid tähistatud.
Selle põhjal selgub, et kiriku põhjaküljel paiknev klausuur
on hõlmanud ca ... m² territooriumi. Kloostri ruumid on

26) V. Raam, Järvamaa keskaeg arhitektuuriajaloolase
pilguga - Paide rajoonis. Tartu 1972, lk. 132.

27) Osutame ka ühele erinevusele. Kui Ambla, Koeru jt.
kirikute puhul roosaken valgustab pikihoonet (juhul,
kui läänes on torn, siis on see suure kaaravaga ühendatud)
siis Viljandis on see ainult torniruumi valgustamiseks.

28) Polska XVI wieku, lk. 173.

kolmest küljest ümbritsetud piklikku, ida-läänesuunalist sisehoovi. Klausuuri põhja-, tõenäoselt ka läänetiib on ulatunud linnamüürini, s.t. linnamüür on olnud lääneküljel kloostri välisseinaks. Üksikuid tiibu ja kirikut on ühendanud ristikäik, mis kõigist neljast küljest on ümbritsenud siseõue. Ilmselt ristikäiguga ongi seletatavad tänapäeval jälgitavad horisontaalsed astmed kiriku põhjaküljel. Otsustades nimetatud jälgede põhjal, on ristikäik, järelkult ka kogu klausuur, olnud kahekorruseline.

Klausuuri ruumijaotuse kohta ei saa praktiliselt midagi öelda, nimetatud 17. sajandi plaanil pole see tähistatud. Analoomaterjal teiste Vana-Liivimaa kloostrite kohta samuti puudub. Ainuke märkus leidub taas 1599. aastast Koknese kloostri kohta : *Klasztor niegdy Franciszkanow murowany wszystek opady^{ly}, tylko ściany i szczyty murowane stoja. Celle także puste.*²⁹⁾ Kivist kunagine frantsisklaste klooster, täiesti varisenud, ainult seinad ja viilud seisavad. *K o n g i d* (minu sõrendus - K.A.; vrdl. c e l l e n või z e l l e n, aga ka vene: келла) on samuti tühjad. Kui näiteks tsistertslastele on omane suur ühine magamisruum - dormitorium, siis kerjasmunkadel on karakterised just üksikkongid.³⁰⁾ Ainukese, osaliselt säilinud klausuuriga Eesti kerjasmungakloostri - Tallinna dominiiklaste juures - on oletatud, et siin oli omalaadne kompromisslahendus: suur kivrüüm oli jaotatud laudvahe-

29) Polska XVI wieku, lk. 75-76.
 30) W. Braunfels, lk. 187. Autor esitab muuhulgas väite, et kahekorruseline ristikäik ongi tekkinud vajadusest ühendada üksikkonge, mis paiknesid klausuuri ülakorrusel.

seintega 'latriteks'.³¹⁾ Siiski ei tahaks uskuda, et selline lahendus oli laialt levinud Baltimail - viitab ju põlemisjärgse Koknese kloostri kirjeldus sellele, et kongid on olnud kiviseintega. Analoogset lahendust tuleks oletada ka Viljandis.

Dateeringu probleemid

Seni ei ole me puudutanud ühte vägagi olulist küsimust - millal on kõnesolev klooster ja kloostrikirik ehitatud?. Kloostri rajamisaeg ei tarvitse ühtida ehitusaajaga: eespool (lk.36) nimetasime hüpoteetilist võimalust, et siin võis juba varem eksisteerida mingi sakraalrajatis. Samuti võis klooster oma lõpliku ilme saavutada alles mitmete ehitusperioodide vältel.

Ürikulise ja ka väliuurimusliku materjali puudumisel jääb ainuvariandiks dateerimine stiilikriitiliste tunnuste ja analoogiate põhjal. See eeldab omakorda võrdlusobjektide kindlaid dateeringuid. - enamiku Lõuna-Eesti arhitektuurimälestiste osas need aga esialgu puuduvad. Nii saame praegu esitada ainult mõningaid probleeme, mille edaspidine lahendamise võiks aidata määratleda Viljandi kloostrikiriku ehitusaega.

Seniste vaatlusandmete põhjal on tõenäone, et kiriku koor ja pikihoone /vähemalt selle lääneosa/ ei ole valminud üheaegselt. Kumb neist on aga vanem - analoogiamaterjal ei paku mingit tuge, sest frantsisklaste ehituspraktikas vastav ühtne traditsioon puudub. On ehitusmälestisi, kus

31) E.Tool-Marran, lk.60

pikk-koor on lisatud varasemale pikihoonele, on aga ka vastupidiseid näiteid.

Silmatorfav on lääneseina ja torni nurkade vormistamine tellistega. Sellist lahendust kohtab Vana-Liivimaal suhteliselt harva ning võib oletada, et see on levinud enam-vähem ühel ajajärgul. Suhteliselt levinud paistab see olnud Viljandi komtuurkonnas. Esmalt tuleb arvesse Karksi linnuse värava kõrval paiknev torn - selle ehitusaeg on aga lahtine. Edasi tuleks nimetada Risti kabelit, mille müürisäilmed kaevati lahti 1971. aastal. V. Raam loeb selle tõenäoseks tekkeajaks 15. saj. alguse, pidades silmas põhiplaani sarnasust Viljandi Katariina kabeliga ³²⁾ ning ühtlasi nimetatud Karksi ja Risti ehitustehnilist kokkulangevust. Leiumaterrjali (eelkõige mündid) põhjal peab Henn Moora võimalikuks veelgi hilisemat tekkeaga - 15. saj. keskpaika või teist poolt. ³³⁾

Läti aladel kandivad tellisnurgad Bauska linnuse maakividest ehitatud lõunatorni. Bauska linnus on rajatud 1443. aastal ning linnuse terviklik väljaehitamine on uurijate poolt paigutatud 15. saj. I poolde. ³⁴⁾ Siiski sõandaks selles veidi kahelda - silmas pidades kogu linnusekompleksi suurt mahtu ning kagutorni mõningaid detaile. ³⁵⁾ On siiski

32) Katariina kabeli dateering: A. Tuulse, Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland. Helsinki 1948, lk. 38.

33) H. Moora, Kas Madisepäeva lahing peeti Risti kabeli kohal? Horisont nr. 9, 1975, lk. 28. Muide, autor koneleb siin Karksi lossi poolümaratest suurtükitornidest, kus olevat kasutatud tellistest nurki - ilmselt on moeldud küll värava kõrval olevat torni.

34) A. Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu 1942, lk. 297 jj.

35) Näit. on torni alakorrusel kahurite laskekambrit - joon, mille esinemine enne 15. sajandi lõppu on väga küsitav.

tõenäone, et linnus valmis pikema ehitusperioodi vältel. Millal sel juhul on ehitatud lõunatorn, jääb ikkagi lahtiseks - teame ainult, et pärast 1443. aastat.

Kagu-Lätis on veel üks ehitis, kus kohtame tellisnurkadega maakivimüüritist - see on Daugavpilsis lähedal paiknev Kraslava linnus.³⁶⁾ Tegemist on tagasihoidliku, põhiliselt majanduslikku rolli täitnud kastelliga. Linnust on minimaalselt uuritud, A. Tuulise järgi on see rajatud pärast Daugavpilsis valmimist,³⁷⁾ kusjuures viimane on dateeritud 1347. aastaga.³⁸⁾

Üheks silmatorkavaks jooneks on veel voidukaare kuju. Vastu ootuspärasust pole see teravkaarne vaid ümar.³⁹⁾ Lisaks on ümarkaart kasutatud arvukalt ka dekoori juures (põhjaseina kaaristu, nišid kahel pool voidukaart). Ümarkaar taaselustub Vana-Liivimaa ehituspraktikas keskaja lõpul: 15. sajandi lõppaastail kohtame seda dekoratiivsetes vormides (1495-1499) ehitatud Puhja kiriku⁴⁰⁾ fassaadipetikus), täielikult prevaleerib see kaarevorm aga Tallinna Uues hospitalis (1526-1532).⁴¹⁾

Seega pikihpone lääneseinale lähedased analoogiad langevad rohkem 15. sajandi ümbrusesse, idaosas paiknev

36) Vt. Baltischer historisch-geographischer Kalender 1914 Riga 1913.

37) Tuulise, Burgen, lk. 238.

38) Op.cit., lk. 89.

39) Sellele juhtis allakirjutanu tähelepanu V. Raam.

40) Tuulise, Burgen, lk. 265.

41) EAA, lk. 180. Konesoleva objekti puhul võib tekkida küll kahtlus, kas see sobib võrdlusmaterjaliks sakraalarhitektuurile. Profaanarhitektuuris oli ümarkaar laiemalt levinud - näiteks Tallinna elamute sissesõiduteid raamivad portaalid.

voidukaar ulatub aga mõnevõrra hilisemasse perioodi. Meenutame veel, et kiriku pikihoone kagunurk on vormistatud erinevalt kui lääneosas paljastunud nurgad (pikihoone + torn), samuti on kiriku põhjasein ida- ja lääneosas erineva paksusega. Nii on võimalik, et praegu eksisteeriva kiriku lääneosa on vanem - kas see kuulub kloostrieelsesesse perioodi või on selle püstitamise seotud kloostri rajamisega. Frantsisklastele võõra läänetorni olemasolu lisab veel ühe argumendi oletusele, et läänessein on püstitatud enne hallide munkade tulekut. Pikihoone idaosa ja koor peaks sel juhul olema hilisemad lisandid.

Siinöeldu on üksnes tööhüpotees, mida edaspidi tuleb kontrollida - pole välistatud, et see osutub täielikult paikapidamatuks. Esitatu on ka üldine skeem, mis ei suuda lahendada paljusid küsimusi, näiteks, miks ehitatakse idasein viltusena, millega on seletatav kooriseinte ebaregulaarsus jne.?

+ + +

Lõpuks tahaks veel märkida, et 1979. aastal kaitses Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi ruumikujunduse eriala diplomand Liina Ainomäe diplomiprojekti "Viljandi endise frantsisklaste kloostrikiriku renoveerimine kontserdisaaliks" (juhendaja Aate Õun). Töö pälvis kõrgeima hinnangu.

B I B L I O G R A A F I A

1. Publitseerimata materjalid

ENSV Riiklik Kunstiinstituut

L.Ainomäe, Diplomiprojekt. Viljandi endise frantsisklaste kloostrikiriku renoveerimine kontserdisaaliks. Tallinn 1979

ENSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu

E.Siimo /kop./, Städtische Kammereirechnungen (A.d.26) 1463-1507. Kd. II-III. Tallinn 1971.

Viljandimaa II /osaline käsikiri/

Läti MSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv

F.233 nim. 4 s.-ü. 30. Draudzu visitaciju protokoli. Auszüge aus Livländischen Kirchen Commissions Protokollen von Johann G.D. Schweden I. A-L.

Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi arhiiv

K.Alttoa, Viljandi vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Kd. I.

Ajalooline õiend. Tallinn 1977. P-3198

H.Sirel, Viljandi ajalooline linnakeskus. Tekstiline osa. Köide A. Tallinn 1971. P-1314

O.Prints, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. Köide A. Tallinn 1967. P-801^A

Riia linna ajaloo ja merenduse muuseum

Joonistekogu.

Tallinna Linna Riiklik Arhiiv

F.230, nim.1, s.-ü. 962. Testamente aus älterer Zeit, 15.-16 Jh.

Tartu Riiklik Ülikool

T.V e i s p a k, Rakvere linna teke ja areng kuni kreisi reformini (elanikkond ja asustus).Diplomitöö.Tartu 1979

2. Kirjandus

F.A m e l u n g, Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625. Jahrbuch der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1890 bis 1895.Fellin 1898.

Baltischer historisch-geographischer Kalender 1914.Riga 1913

W.B r a u n f e l s, Abendländische Klosterbaukunst. Köln 1976.

H.v.B r u i n i n g k, Die Franziskanerklöster zu Lemsal und Kokenhusen. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1905. Riga 1906.

G. D e h i o, G. von B e z o l d, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. II Bd. Stuttgart 1901

R.K. D o n i n, Die Bettelordenskirchen in Österreich. Zur Entwicklungsgeschichte der österreichischen Gotik. Baden bei Wien 1935

Eesti ajalugu II. Tartu 1937

Eesti Arhitektuuri ajalugu. Tallinn 1965

B. E d e r m a, A. J a i k. Eesti evangeeliumi luteriusu kirikud. Tartu 1939

Dionysii F a b r i c i i Livonicae historiae compendiosa series. - Scriptores rerum Livonicarum. II Bd. Riga-Leipzig 1848.

O.F r e j m u t h, Das Jungfrauenkloster zu St.Claren in Dorpat. - Beiträge zur Kunde Estlands XVII|1.Reval 1931

- O. F r e y m u t h, Tartu välisilme kujunemine. - Koguteos "Tartu". Tartu 1927
- J. G i r g e n s o h n, Der Convent der Beguinen in Riga. - Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1889. Riga 1890.
- H. G u s t a v s o n, Meditsiinist vanas Tallinnas, Tallinn 1969
- M. H e i m b u c h e r, Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche. Bd. I. Paderborn 1933
- M. H e r m a n n u s S a m s o n i u s, Der Zustand der Kirchen in Livland 1630. - Baltische Monatsschrift XVII Bd. Riga 1904
- P. J o h a n s e n, Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. - Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Münster 1955
- R. J o o s t, Viljandi. Tallinn 1975
- H. K o n o w, Die Baukunst der Bettelorden am Oberrhein. Berlin 1954
- H. K r u u s, Vene-Liivi sõda (1558-1561). Tartu 1924
- J. K ö p p, Kirik ja rahvas. Stokholm 1959
- K. K ü n s t l e, Ikonographie der christlichen Kunst II. Freyburg 1928
- L. L e m m e n s, Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preussen. Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz von Heiligen Kreutze VI. Düsseldorf /1912/
- Lexikon der Kunst. Bd. I. Leipzig 1968
- Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch II/1-2. Hrsg. v. L. Arbusow. Moskau 1900-1905

K.v.L ö w i s o f M e n a r, Freilegung der Überbleibsel der St. Katharinencapelle in Fellin. - Jahresbericht der Felliner liiterarischen Gesellschaft für die Jahre 1907-1908. Fellin 1909.

H.M o o r a, Kas Madisepäeva lahing peeti Risti kabeli kohal - Horisont nr. 9, 1975

H.-J. M r u s e k, Gestalt und Entwicklung der feudalen Eigenbefestigung im Mittelalter. Berlin 1973

C. E. N a p i e r s k y. Catholische Kirchenvisitation in Livland im Jahre 1583 oder 1584. - Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. v.F.A. Bunge. I Bd. Reval 1842

W. N e u m a n n, Das mittelalterliche Riga. Berlin 1892
R.O t t o , Ueber die Dorpater Klöster und ihre Kirchen.
- Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.
XXII Bd., II Heft. Dorpat 1910

F. P a b s t, Das Franziskanerkloster zu Wesenberg. -
Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. I. 1870

Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym.
Tom XIII. Inflanty. Część I. Wyd. J. Jakubowski i J.Kordzi-
kowski. Warszawa 1915.

Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland von
Jahre 1613. - Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und
Curlands. Hrsg. v. F.A. Bunge. I Bd. Reval 1842

V.R a a m, Arhitektuur 14.sajandi keskelt kuni 16.sajandi
teise veerandini. Eesti kunsti ajalugu 1., köide I.
Tallinn 1975.

V.R a a m, Jõhvi kiriku mõningatest ehitusloolistest
probleemidest. - Ehitus ja arhitektuur 1970, nr. 3

V.R a a m, Järvamaa keskaeg arhitektuuriajaloolase pilguga.
- Paide rajoonis. Tartu 1972

V.R a a m, Kiiu vasallilinnus. - Töid kunstiajaloo alalt I-
TRÜ toimetised nr.229. Tartu 1969

V. R a a m, Mõningaid uusi probleeme Valjala kiriku ehitusloost. - Restaureerimisalaste artiklite kogumik. Tallinn 1976
 Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Hrsg. v. O. Schmitt
 Bd. II. Stuttgart 1943

A. R e i n b e r g, Ueberreste der St. Katharinenkirche, des ehemaligen Franziskanerklosters zu Riga. - Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1889. Riga 1890.

Johann R e n n e r, Livländische Historien 1556-1561. Hrsg. v. P. Karstedt. Lübeck 1953

Revaler Regesten. Bd. III. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851. Hrsg. v. R. Seeberg-Elverfeldt. Göttingen 1975

B. R u s s o w, Chronica der Prouintz Lyfflandt. - Scriptorum rerum Livonicarum II. Riga-Leipzig 1848

F. S c h e e r e r, Kirchen und Klöster der Franziskaner und Dominikaner in Thüringen. Jena 1910

O. S i l d, Usupuhastuse tulek Liivi- ja Eestimaale. - Usupuhastus eestlaste maal 1524-1924. Tartu 1924

S. T a l v i k, Die Lepra im Kreise Oesel. Tartu 1920

E. T o o l - M a r r a n, Tallinna dominiiklaste klooster. Tallinn 1971

A. T u u l s e, Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu 1942

A. T u u l s e, Försvarskyrkorna i Estland. - Fornvännen 1945

A. T u u l s e, Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas. - OES Aastaraamat 1938. Tartu 1940

A. T u u l s e, Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland. - Suomen muinasmuistoyhdistuksen aikakauskirja XLIX:1. Helsinki 1948

A. Westren-Doll, Burg und Stadt Fellin zu polnischer Zeit. - ÕES Aastaraamat 1928. Tartu 1929

B. Vaga, Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии.

TRÜ toimetised nr. 86. Tartu 1960